

Christian IV's norske 8 skillinger 1642-1644 i Balle- og Horsensskattene – udvidet analyse¹

Af Sven Aagaard

Møntmateriale

Christian IV's norske 8 skillinger 1642-1644² (Hede 14, NMD 122-124) optræder talrigt i møntskattene fra Balle³ på Djursland (fundet 1968) og Horsens⁴ i Østjylland (fundet 1900), som må antages nedlagt cirka 1657 i forbindelse med den første Karl X Gustav krig. I begge skatte optræder yderligere et betydeligt antal ældre københavnske 8 skillinger 1624-1625 (Hede 133, Sieg 59) og 1630 (Hede 141, Sieg 60) (tabel 1). Det fremgår umiddelbart af tabel 1, at antallet af københavnske 8 skillinger 1624-1625 og 1630 – af uvisse årsager – er identisk i de to skatte, hvorimod antallet af de norske 8 skillinger 1642-1644 i Balleskatten såvel totalt som for de enkelte årgange er mere end dobbelt så højt som i Horsensskatten.

Traditionel analyse

Forelagt tabel 1 vil de fleste nok umiddelbart konkludere, at de norske 8 skillinger 1642-1644 er overpræsenterede i de to skatte med henholdsvis $1346/253 = 532\%$ (Balleskatten) og $1346/633 = 213\%$ (Horsensskatten) i forhold til de københavnske 8 skillinger 1624-1625. Eller mere simpelt udtrykt, at der i de to skatte i forhold til udmøntningstallene er et overtal af norske 8 skillinger 1642-1644 i størrelsesordenen 5 henholdsvis 2 gange indholdet af københavnske 8 skillinger 1624-1625.

Hvad man herved forbigår, er imidlertid, at en direkte sammenligning mellem hyppigheden af mønter fra forskellige år stiller ekstreme krav til det foreliggende møntmateriale og kun vil være retvisende, såfremt:

- begge betragtede møntgrupper i de to skatte er udtaget fra omsætningen kort efter deres produktion, og
- mønterne efterfølgende er henlagt af ejerne som en opsparing frem til mønternes nedlægning cirka 1657.

Skulle en sådan antagelse være gyldig, måtte man følgelig forvente, at begge betragtede møntgrupper i de to skatte er (næsten) ubrugte, hvilket mønternes udseende i de aktuelle skatte klart taler imod. Hvad den forenklede analyse nemlig forbigår er, at:

- alle møntgrupper i omsætning udsættes for et (varierende) svind ved simpelt tab, nedsmeltning blandt andet også ved udtag på Mønten af slide/ødelagte mønter eller (midlertidigt?) ved fjernelse fra omsætningen igennem opsparing/nedgravning
- tilstedeværende mønter i en møntskat kun i ekstreme tilfælde kan antages både at være udtaget fra omsætningen omkring

1 Artiklen er en fortsættelse af Aagaard 2018, hvor blandt andet de i fig. 2 viste stempelkombinationer er beskrevet.

2 Til udmøntningen af 8 skillingen 1641 er der kun anvendt ét stempelpar, hvilket forklarer møntens fravær i de to undersøgte møntskatte, Aagaard 2018, s. 40-41.

3 Bendixen 1975. Skattens mulige historie er beskrevet af Vedsted 2016.

4 Aagaard & Märcher 2016, s. 126-127.

Fig. 1: 8 skilling 1624 og 1630 København, samt 8 skilling 1642 Christiania.

Ca. 150%.

Foto Oslo Myntgalleri

nedlægningsstidspunktet (emergency hoard) uden særlig præference for bestemte mønter og at være udtaget fra så tilpas mange små kilder, at effekten af opsparinger kan ignoreres⁵. Indgår større opsparinger, vil sådanne således kunne indeholde puljer af mønter fra samme år eller ligefrem mange stempelidentiske mønter⁶, hvorved skatten ikke længere vil afspejle udmøntningstillene efter den nødvendige korrektion for svind i omsætningen.

Sammenfattende kan det derfor konkluderes, at både de københavnske 8 skillinger 1624-1625 og de senere norske 8 skillinger 1642-1644 har været i cirkulation i en ukendt, men varierende årrække, inden de blev udtaget fra omsætningen, hvorfor en forenklet analyse som fremlagt foroven altid vil give et misvisende resultat.

Udvidet analyse – estimering af svind i omsætningen

Det åbne spørgsmål er imidlertid, om den tilsyneladende kraftige underrepræsentation af københavnske 8 skillinger 1624-1625 i de to skatte i forhold til de norske 8 skillinger alene kan forklares som en konsekvens af svind i omsætningen.

For at få en størrelsesorden for hvor stort et årligt svind, der i så fald ville være påkrævet, antages det, at de københavnske 8 skillinger 1624-1625 gennemsnitligt er udtaget fra omsætningen i 1644, det vil sige cirka 20 år efter deres produktionsår. Året 1644 er her valgt, fordi det dels er slutåret for de norske 8 skillinger i skattene og dels ligger omtrent midt mellem de københavnske 8 skillingers produktionsår og det mest sandsynlige nedlægningsår for skattene, som er 1657.

Uden et årligt svind skulle **Horsensskatten** have indeholdt $65 \times 1346/633 = 138$ stykker af københavnske 8 skillinger 1624-1625 for i forhold til udmøntningstillene at være i balance med mængden af norske 8 skillinger 1642-1644 i skatten. For at nedbringe disse 138 stykker til 65 stykker over en 20-årig periode kræver det et gennemsnitligt årligt svind s^7 beregnet ud fra følgende udtryk: $138 \times (1-s)^{20} = 65$, hvilket giver en værdi for det årlige svind s på cirka 4%. For **Balleskatten** giver en tilsvarende beregning et årligt svind på cirka 9%. Da der ikke tidligere er udført svindberegninger af danske 1600-tals mønter, foreligger der intet erfaringsmateriale for, hvor store (gennemsnitlige) årlige svind diverse møntgrupper var udsat for i omsætningen. Fra 1644 og frem til

År	Hede nummer	Sølvindhold gram	Samlet udmøntning i rigsdaler	Balleskatten		Horsensskatten	
				Antal mønter	rigsdaler/mønt	Antal mønter	rigsdaler/mønt
1624-1625	133	1,792	87.497	65	1346	65	1346
1630	141	2,088	2.209	22	100	20	110
1642	14	2,088		4 (9%)		2 (11%)	
1643		1,754	11.396 ²²	13 (29%)	253	5 (28%)	633
1644		1,754		28 (62%)		11 (61%)	
1642-1644				Sum 45		Sum 18	

nedlægningstidspunktet vil begge møntgrupper i omsætningen fortsat være udsat for et svind, som utvivlsomt har været større for de norske 8 skillinger end for de danske 8 skillinger 1624-1625, hvorfor den foreliggende svindberegning selvsagt alene kan opfattes som et tilnærmet skøn.

I 1948 publicerede Bengt Thordeman en internationalt berømt artikel⁸, der blandt andet behandler emnet svind. Efterkontrol af artiklens beregninger på grundlag af en ældre, hidtil upubliceret fortegnelse over skattens indhold viser imidlertid, at artiklen er fejlbehæftet. På et delvist manipuleret datagrundlag⁹ hævdede Thordeman, at svenske markmønter – 1, 2 og 4 mark¹⁰ – fra årene 1664-1722 udviste et gennemsnitligt årligt svind i omsætningen på cirka 2%. Den i artiklen gennemførte "svindberegning" var baseret på værdifordelingen¹¹ af de pågældende mønter i den store Lohe-skat, som i 1937 blev fundet skjult i et hus i Gamle Stan i Stockholm. Ikke desto mindre viser en fornyet analyse af skattens værdifordeling¹² i forhold til regnskabstallene, at tallet 2% rent faktisk udgør et rimeligt skøn over det gennemsnitlige årlige svind, som (de ældste) markmønter i skatten har været udsat for i omsætningen frem til skattens nedlægning cirka 1743¹³.

Thordemans skøn er dog foretaget på 1) en blanding af større nominaler end 8 skillinge og 2) på en møntskat, som må antages (overvejende) at være etableret i et storbymiljø – aktuelt Sveriges hovedstad – ved emergency hoarding¹⁴ fra et stort antal kilder¹⁵. Det forekommer derfor rimeligt at antage, at det årlige svind i omsætningen af danske 8 skillinge 1624-1625 i første halvdel af 1600-tallet i danske provinser har været væsentligt større end skønnet for de nævnte svenske

Tabel 1: Antallet af norske 8 skillinger 1642-1644 og københavnske 8 skillinger 1624-1625 og 1630 i henholdsvis Balle- og Horsensskatten.

Endvidere er vist mønternes sølvindhold i gram, størrelsen af den samlede udmøntning i rigsdaler samt endelig, hvor mange rigsdaler de enkelte mønter i skattene forholds-mæssigt "repræsenterer"²³.

På fig. 1 er vist udvalgte eksempler på de aktuelle mønter.

5 Det sidste krav ignoreres normalt i begrebet emergency hoarding, som formentlig i de allerfeste tilfælde foregår ved en hastig ophobning af et ofte begrænset antal sammenspærrede småskatte. De kunne for eksempel ske blandt beboere i en by, som trues af fjendtlige tropper, og hvor en øvrighedsperson sikrer værdierne ved nedgravning. Eller mere brutalt ved, at fjendtlige tropper nedgraver røvede pengebeløb fra mange personer i håb om senere at grave dem op.

6 Blandt andet set for Brogadeskatten, der indeholdt (mindst?) 206 stempelidentiske kroner fra 1671, Aagaard 1997, s. 116.

7 s er i beregningsudtrykket angivet som en decimal for eksempel som den fundne værdi 0.05.

8 Thordeman 1948.

9 Aagaard, upubliceret efterkontrol af artiklens beregninger på baggrund af en ældre, hidtil upubliceret fortegnelse over skattens indhold.

10 Thordeman giver i sin artikel skiftende oplysninger om, hvorvidt de i skatten mere fåtallige 8 marker indgår i beregningerne eller ej, Thordeman 1948, s. 198.

11 Thordeman refererer i sin artikel konsekvent til antallet af mønter, hvor det korrekte er deres værdisum i de respektive år.

12 Aagaard, upubliceret undersøgelse.

13 Thordeman opererer med et nedlæggelsestidspunkt cirka 1743, Thordeman 1948, s. 196, men eliminerede i sit diagram D til estimering af svindet i omsætningen beregningsværdier efter 1722, da disse viste problematisk store udsving, ligesom han forimidskede de sidst anvendte beregningsværdier i diagrammet, for at få dem til "at passe bedre" til sin hypotese (sic!).

14 Betydningen heraf forbigås af Thordeman, Thordeman 1948.

15 Bedømt ud fra skattens sammensætning er akkumuleringen formentlig sket fra talrige overvejende smådebitorer, da Lohe-familien blandt andet var kendt for pengeudlåning. Dermed reduceres effekten af opsparing, hvorved værdifordelingen i skatten af de enkelte årgange (af ældre markmønter) i højere grad afspejler udmøntningsforholdene efter korrektion for svind.

markmønter. I så fald forekommer et årligt svind på 4 % ikke urealistisk, hvorimod et årligt svind på mere end det dobbelte nok er i overkant.

Med det nødvendige forbehold for et markant anderledes opsparings-/akkumuleringsmønster end antaget for de københavnske 8 skillinger 1624-1625 i skattene, synes de norske 8 skillinger sammenfattende ikke at være (væsentligt) overrepræsenterede i Horsensskatten, hvorimod de i Balleskatten er overrepræsenteret med i størrelsesordenen 100 %. Desværre savnes flere lignende møntskatte fra cirka 1657, som ville have givet et indtryk af de "normale" forholdstal mellem tilstedeværelsen af de omhandlede mønter også i andre dele af det danske kongerige, så noget endeligt svar på dominansforholdene kan ikke gives.

Hvorfor overrepræsentation?

Sølv mønter blev i 1600-tallet i stort tal frasorteret fra omsætningen, hvis deres sølvindhold var større end normalindholdet for analoge mønter. For nyslåede mønter skete det generelt – uanset mønternes sølvindhold – ved udvipning af overvægtige eksemplarer, hvorved ejeren efterfølgende kunne indkassere en ekstragevinst ved nedsmeltning af mønterne. Udvipning, der foregik ved hjælp af en simpel vippevægt kaldet en seiger, var selvsagt ulovlig, men lod sig ikke standse. Forskningsmæssigt har udvipning i øvrigt den konsekvens, at beregnede gennemsnitsvægte for selv velbevarede mønter konsekvent underestimerer den leverede gennemsnitsvægt fra Mønten¹⁶.

Det relativt høje sølvindhold i de aktuelle mønter må forventes at afspejle sig i en præference for mønterne ved opsparing, da også (senere) modtagere af mønterne måtte forventes at acceptere en overkurs for dem. Følgelig er det umiddelbart at forvente, at særligt sølvholdige mønter er overrepræsenteret i møntskatte.

Som det fremgår af tabel 1, indeholdt norske 8 skillinger fra 1642 16 % lig 0,296 gram mere sølv end de ældre københavnske 8 skillinge fra 1624-1625. Seks norske 8 skillinger 1642 bibragte således ejeren en merværdi svarende i størrelsesorden til sølvindholdet i én københavnsk 8 skilling 1624-1625¹⁷. Denne gevinst kan være hovedmotivet til at frasortere norske 8 skillinger fra omsætningen til henlæggelse. At sølvindholdet allerede i 1643 reduceres til under sølvindholdet i de københavnske 8 skillinger synes derimod at være forbigået opmærksomheden, velsagtens fordi informationer om møntforringelser kun langsomt bredte sig i samfundet og derfor ikke var kendt af modtagerne af mønterne. Et klart bevis på, at der i samtiden var stor opmærksomhed på mønters sølvindhold, er de to skattes indhold af den københavnske 8 skilling 1630, som har samme høje sølvindhold som de særligt sølvholdige norske 8 skillinge 1642, og som i begge skatte er særdeles kraftigt overrepræsenteret¹⁸.

De norske 8 skillingers udtag fra møntomsætningen i Norge

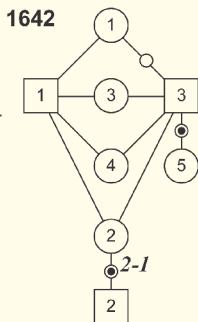
For udmøntningen af 8 skillinger 1642-1644 er der i alt registreret 65 stempelkombinationer, hvilket på baggrund af den gennemførte stempelundersøgelse må vurderes at ligge tæt på det faktiske antal realiserede stempelkombinationer på Mønten i Christiania.

Selvom stempelholdbarheden ikke var konstant, ligesom produktionen af de enkelte stempelkombinationer også har varieret, ville det ud fra en traditionel tankegang umiddelbart være at forvente, at de henholdsvis 45 og 18 eksemplarer af 8 skillingerne i de to møntskatte, kun ville tælle relativt få dubletter af de fundne stempelkombinationer. Dette viser sig

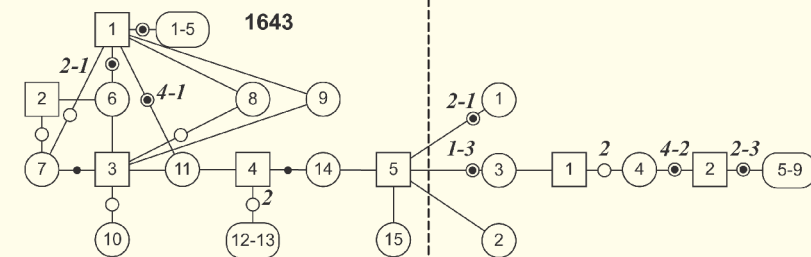
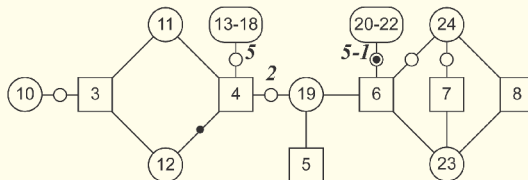
Christian IV 8 skilling 1642-1644 Christiania i Balle- og Horsensskattene

- Balle
- Horsens
- ⊙ Balle + Horsens

2-1 Balle 2 stk.-Horsens 1 stk.

1644

imidlertid langt fra at være tilfældet, idet Balle-skatten rummer hele 11 stempelkombinationer, der er repræsenteret på 2 og op til 5 mønter. I den halvt så store Horsensskat er tilsvarende 3 stempelkombinationer repræsenteret på 2-3 mønter. Sammenfattende omfatter hele 34 mønter eller over halvdelen af norske 8 skillinger 1642-1644 i de to skatte mønter med stempelkombinationer, der er repræsenteret ved mere end ét eksemplar. På fig. 2 er de fundne stempelkombinationer markeret på det tidligere publicerede koblingskema¹⁹.

Ses der bort fra 8 skillinger fra 1642, som kun er fåtalligt repræsenterede i skattene (tabel 1), koncentrerer stempelkombinationerne i skattene sig til starten af 1643 og til første halvdel af 1644, samt til den midterste/højre del af den løse koblingskæde i 1644. Samlet tegner der sig således det billede, at udtaget fra omsætningen af 8 skillinger overvejende er sket i 2-3 adskilte tidsrum, hvilket kan tænkes at være knyttet til perioder, hvor de norske ejere af mønterne har haft ekstra handelsindtægter. Om opsparingen er foregået i samme marked, eller i geografisk adskilte markeder i det norske samfund, lader sig derimod ikke afgøre på det foreliggende grundlag.

Den store overhyppighed af bestemte stempelkombinationer i de

Fig. 2: Placeringen af registrerede stempelkombinationer af norske 8 skillinger 1642-1644 i Balle- og Horsensskattene i koblingskemaet for udmøntningen²⁴

16 En bemærkelsesværdig undtagelse er de mange uirkulerede københavnske kroner 1671 i Brogadeskatten, som bedømt ud fra deres skæve vægtfordeling i skatten indiskutabelt har været leveret til ejermanden i Køge direkte fra Rentekammeret som varebetaling, Aagaard 1997.

17 Med henvisning til værtdinedsættelsen i 1648 af de underlødige hebræermønter skrev Ludvig Holberg således i 1733: "Derimod blev de da slagne 8 Skilling-Stykker formedelst deres store Puurhed og Vigtighed, siden forhøjede til 10 Skilling og kaldes endnu 10 Skilling-Stykker og er den bedste smaa Mynt, vi have, men der ere nuomstunder ikke mange tilbage", citeret fra Hede 1978, note 14, s. 204 (gengivet fra *Danmarks Riges Historie*, København 1733, s. 917).

18 Den nævnte opmærksomhed understreges af det faktum, at størstedelen af de københavnske 8 skillinger 1630 i begge skatte er mere eller mindre kraftigt buklede som tegn på, at deres "godhed" har været kontrolleret af ejerne mekanisk, Aagaard upubliceret undersøgelse. Det samme gælder i mindre grad norske 8 skillinger 1642-1644 i de to skatte. Forhold, der for Balleskatten forbigås af i Bendixen 1975.

19 Aagaard 2018, s. 38, fig. 2.

to skatte (fig. 2) forekommer umiddelbart overraskende, men kan tilskrives en ujævn geografisk fordeling i Norge af nyproducerede stempelkombinationer fra Mønten i Christiania. Baggrunden herfor kan eksempelvis være lokale myndigheders rekvirering fra Mønten af nyslåede 8 skillinger blandt andet til lønudbetalinger, som naturligt nok vil have omfattet bestemte stempelkombinationer, der efterfølgende får en dominerende rolle i det lokale møntmarked. Et fænomen, som også er påvist for københavnske 6 skillinger 1628-1629 i Balle- og Horsensområdet²⁰.

At norske 8 skillinger 1642-1644 synes at være overrepræsenteret – i det mindste i Balleskatten – er særlig bemærkelsesværdigt al den stund, at mønterne er slået uden for Danmark, og derfor i midten af 1600-tallet forlods måtte forventes at have været underrepræsenteret i møntomsætningen i Danmark/Jylland i midten af 1600-tallet i forhold til de umiddelbart lettere tilgængelige københavnske 8 skillinger. Den øgede tilstedeværelse i skattene må derfor formentlig – udover et selektivt udtag fra omsætningen – ses som en konsekvens af et handelssamkvem med Norge henholdsvis fra Ebeltoft²¹ på Djursland og fra Horsens på Jyllands østkyst.

Afrunding

Selvom nærværende undersøgelse ikke efterlader nagelfaste konklusioner om alle forhold vedrørende de undersøgte mønter i de to møntskatte, vidner de fremlagte beregninger og vurderinger dog om, at stempelundersøgelser af mønter fra skattefund suppleret med generelle stempelundersøgelser af samme møntgrupper åbner mulighed for vigtige informationer, som generelt er fraværende ved traditionelle beskrivelser af indholdet af skattefund med reference alene til Hede- eller Hauberg-numre.

Litteratur

Bendixen, Kirsten, "Sølvskatten fra Balle og Christian IV's møntpolitik", *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie* 1973 (trykt 1975), s. 131-181.

Hede, Holger, *Danmarks og Norges Mønter 1541-1814-1977*, Dansk Numismatisk Forening, 3. reviderede udgave 1978, København.

NMD, se Thesen 2015.

Sieg's Møntkatalog Norden 2014, 45. udgave, Sieg's forlag Aps, 2013.

Thesen, Gunnar, *Norges Mynter i dansketiden 1449-1814*, Oslo Myntgalleri AS, 2015.

Thordeman, Bengt, "The Lohe hoard – a contribution to the methodology of numismatics", *The Numismatic Chronicle* (1948), s. 188-204.

Vedsted, Jakob, "På sporet af Balleskattens ejere", *NNUM* 2016, nr. 4, s. 105-116.

Aagaard, Sven, "Gotfred Krügers københavnske kroneudmøntning 1671-74 belyst gennem vægtanalyse og stempelundersøgelse", *Nordisk Numismatisk Årsskrift* 1992-93 (trykt 1997), s. 116-131.

Aagaard, Sven, "Christian IV's norske 8 skilling 1641-1644, Christiania", *NNUM* 2018, s. 37-49.

Aagaard, Sven & Märcher, Michael, "Møntomløb og skattefund – Ujævn geografisk spredning af mønter belyst ved stempelundersøgelse af mønter fra 1620'erne fra Balle og Horsens", *NNUM* 2016, nr. 4, s. 117-127.

²⁰ Aagaard & Märcher 2016, s. 121-122.

²¹ Balleskatten menes sammenbragt af den i Ebeltoft fungerende præst Niels Pedersen (død 1653), som ved siden af sin præstegerning drev udbredt handelsvirksomhed, Vedsted 2016, s. 114.

²² Da møntstedet i Christiania i sine regnskaber anvendte bjergår, hvor det udmøntede sølv blev henført til *indvindingsåret* og ikke til *kalenderåret*, kan de i møntregnskaberne anførte regnskabstal for de enkelte år ikke direkte oversættes til produktionstal.

²³ Mønter i en møntskat fra forskellige år er ensartet repræsenteret i forhold til regnskabstallene, såfremt forholdet rdl/mønt er ens.

²⁴ Aagaard 2018, s. 38, fig. 2.